

Катерина Климова

БІБЛІОТЕКА ПАВЛА ПОТОЦЬКОГО

Антиквари-букіністи Петербурга, Берліна, Лейпціга, Парижа на початку ХХ ст. добре знали ім'я генерала Павла Потоцького, невтомного й пристрасного колекціонера рідкісних книг.

Нашадок українського козацько-дворянського роду з Полтавщини Павло Платонович Потоцький (1857 - 1938) протягом п'ятдесяти років збирав унікальну колекцію, яка з 1927 р. знаходилась у Києво-Печерській лаврі (так званій «Музей України. Збірка П.П.Потоцького»). Основне ядро колекції складала бібліотека (близько 17 тис. томів на десяти мовах світу), яка мала величезне наукове й культурне значення. Про її раритети писали петербурзькі газети й журнали, до унікальних видань зверталися відомі історики, мистецтвознавці (І.Крип'якевич, Ф.Ернст).

За спрямованістю в бібліотеці переважали книги та видання з воєнно-історичної тематики та історії України. Генерал від артилерії П.Потоцький (учасник російсько-турецької 1877 - 1878 рр., російсько-японської та першої світової воєн) був і воєнним істориком, автором капітальних праць з історії російської артилерії (Столетие российской конной артиллерии (1794 - 1894). - СПб., 1894; История гвардейской артиллерии. - СПб., 1896; 4-я батарея лейб-гвардии 1-й артиллерийской бригады и краткий исторический очерк начала, развития и заслуг гвардейской артиллерии. - СПб., 1898). Деякі книги, видані П.Потоцьким власним коштом, являються бібліографічною рідкістю. Автору даної публікації так і не вдалося віднайти в книгосховищах Санкт-Петербурга та Києва книгу «Краткое описание боевых действий 25-й артиллерийской бригады в войну против японцев в 1905 году» (Маньчжурия, Типография штаба 16 армейского корпуса. Дер. Тяндяшаугуа) [1].

25-ю артилерійською бригадою командував Павло Платонович під час російсько-японської війни. За битву під Мукденом (лютий 1905) бригада під його командуванням отримала почесну колективну нагороду - Георгіївські срібні труби.

П.Потоцький збирав книги з воєнної історії, історії родів військ, окремих військових частин, біографії воєначальників. В його бібліотеці були цінні ілюстровані видання «Двенадцать картин,

представляющие победы российской армии» (гравюри С.Карделлі за малюнками Д.Скотті), літографоване й розфарбоване вручну рідкісне видання за редакцією О.Вісковатова «Историческое описание одежды и вооружения российских войск с рисунками, составленное по высочайшему повелению». - Ч.1- 30. - СПб., 1841 - 1862 (усі томи цього довідника з уніформології були тільки в трьох приватних зібраннях: Ф.Козлянінова, П.Потьомкіна і П.Потоцького), а також галерея гравірованих (Ф.Вендраміні) портретів генералів та офіцерів часів наполеонівських війн. До сторіччя Вітчизняної війни 1812 р. община св.Євгенії видала 12 кольорових листівок, на яких зображено форми обмундирування на 1812 р. (художник Зарецький). Оригінали були піднесені общиною імператору Миколі II, а чотири екземпляри, розфарбовані вручну, зберігалися в Паризькій національній бібліотеці, приватних зібраннях М.Колодєєва, Л.Жевержеєва та П.Потоцького [2].

У 1922 р. Павло Платонович склав бібліографічний покажчик «Опись №32. История войн России» [3] (існує лише рукопис) російських і зарубіжних видань, у тому числі періодичних з воєнної історії Росії ХІХ - ХХ ст., які були в його приватному зібранні. В покажчику відмічалися рідкісність і цінність книг, дарчі написи на них. Але найкраще, - зазначав петербурзький антиквар-книжник Ф.Г.Шилов, говорячи про цю колекцію, - було підібрано все, що стосувалося не тільки любимої, а й просто обожнюваної України [4].

«Україніку» було представлено унікальними виданнями. Серед них дуже цінний альбом «Живописная Украина» (додаток до журналу «Основа») з 50 офортами, виконаними в 1861 - 1862 рр. Л. Жемчужниковим. Нараховувалося сорок «Кобзарів» різних видань та «Букварь южнорусский 1861 року ціною три копійки. С.П.Б.», що уклав Тарас Шевченко [5]. Була також книжечка Гандльовена «Історія запорозьких козаків» німецькою мовою (1789) - один з двох примірників, що збереглися (другий екземпляр знаходиться у Відні). Слід назвати також «Мандрівку до Московії» Герберштейна (видана німецькою мовою в 1568 р.) та «Хроніку європейську» 1685 р. з унікальним портретом Богдана Хмельницького.

Були у збірці й рукописні книги на пергаменті з малюнками XII ст., запорозький Синопис, унікальний рукопис першої частини «Истории Малой России» Дм.Бантиса-Каменського, географічні атласи XVIII - XX ст., окремі мапи України, починаючи з Бопланової XVIII ст.

Павло Платонович збирав літературу про рідну Полтавщину. В бібліотечі зберігалися видання з автографами - дарчими істориків-краєзнавців І.Павловського (К истории полтавского дворянства. 1802 - 1902. - Т. 1, 2. - Полтава, 1906), П.Китіцина (Кобылякская старина. - Полтава, 1907), І.Пірського (Исторический и церковно-статистический очерк поселений Кобелякского уезда. - Полтава, 1877; Исторический очерк поселений Кобелякского уезда. Кобеляки, 1908; праці Полтавської ученої архівної комісії (П.П.Потоцький був її членом, а першим головою цієї комісії - його старший брат генерал-лейтенант Олександр Потоцький).

Успішному формуванню бібліотеки сприяли ерудиція самого збирача, який знав і цінував книгу, наявність коштів (доходи від маєтку на Полтавщині), а також знайомство з книжниками в Росії і за кордоном, які допомагали колекціонеру купити потрібні йому книги. «Розыск и приобретение книги никогда не утомляли меня. Это было, - відзначав П.Потоцький, - одно из удовольствий жизни» [6]. В травні 1927 р., коли він готувався переїжджати з Ленінграда до Києва, було складено опис найцінніших і рідкісних книг його колекції. Серед них - книги з автографами Т.Шевченка (Гайдамаки. - СПб., 1841, з автографом М. Маркевичу; Кобзарь. - СПб., 1860, з автографом Н.Білозерській), М.Вовчка (Народні оповідання. - СПб., 1848, з автографом Н. Білозерській), Г.Квітки-Основ'яненка, А.Скальковського, Д.Яворницького, І.Котляревського (Виргиліева Енеїда. - СПб., 1809, з автографом М.Маркевичу), М.Костомарова.

Колекціонував П.Потоцький книги, що належали відомим діячам науки й культури: історикам і етнографам Миколі Костомарову і Миколі Маркевичу (автору «Истории Малороссии»), письменнику, редактору-видавцю журналу «Русская старина» Михайлу Семевському, українському й російському філологу Олександру Потебні.

П.Потоцькому вдалося купити книги з особистої бібліотеки Т.Г.Шевченка, деякі видання з приватної бібліотеки відомого бібліографа Г.М.Геннаді, частину прекрасної бібліотеки великого князя Костянтина Павловича та рідкісні видання з бібліотеки редактора «Русской патриотической библиотеки» В.М.Мамишева (видавець серії «Жизнеописаний» славетних російських діячів).

Книги з бібліотеки Т.Шевченка були предметом особливої гордості Павла Платоновича. За проставленими на них номерами колекціонер

установив, що бібліотека Кобзаря «включала в себе не менш дев'яносто восьми книг» [7]. Це підтверджує «Опис книгам Т.Г.Шевченка, переданих Михайлом Лазаревським на збереження Федору Івановичу Черненку 4 червня 1861 року» (опис фіксує понад сто книг). «Естетика, або Наука про прекрасне» польського філософа К. Лібельта була з поетом на засланні. Він пише про неї у своєму щоденнику. Зворушливий авторський дарчий напис у книзі творів польського поета і драматурга Е.Желіговського (відомий в літературі під псевдонімом Антонія Сови). Про бібліотеку Т.Шевченка П.Потоцький доповідав на одному з засідань Товариства дослідників української історії письменства та мови в Ленінграді (1924). На жаль, факт придбання П.Потоцьким власних книг Кобзаря не відзначений у шевченківській літературі. Подальша доля цих книг досі не відома.

Величезний біографічний архів та бібліотеку зібрав у Петербурзі В.М.Мамишев. Після його смерті вдова розпродала унікальний архів і бібліотеку. Частину архівних матеріалів (послужні списки, біографії, автобіографії, описи воєнних дій тощо) та книг вдалося купити П.Потоцькому. Одну з них «Любеч. Черниговской губернии Городничского уезда (местечко - бывший древний город IX века)» (К., 1883) ми виявили в бібліотечі Національного музею історії України (далі - НМІУ), інв. № 12571. На титулі - дарчий напис автора книги графа Г.О.Милорадовича Всеволоду Миколайовичу.

У приватних колекціях та бібліотеках Києва зустрічаються видання П.Потоцького з його автографами. Книга «Столетие российской конной артиллерии. 1794 - 1894» з написом: «Его превосходительству Александру Оноприенко в знак благодарности за постоянное внимание и содействие к занятиям по истории гвардейской артиллерии. Автор» зберігалась у відомого київського воєнного історика О.О.Петровського (працював екскурсоводом у Музеї України)*. На цьому екземплярі є запис Олександра Олександровича, датований 1924 р.: «Книга ген. Оноприенко, купленная мною и показанная затем П.П., который был тронут, что эта книга, подаренная много лет назад, попала ко мне в руки. Он сказал: «Храните ее как память обо мне и о моем командире ген. Оноприенко».

Своєму землякові історіографу л.-гв. Семенівського полку С.Аглаїмову Павло Платонович подарував книгу «Гвардейская артиллерия в Бородинском бою» (СПб., 1912) з дарчим написом [8].

* Фото з зображенням П.П.Потоцького серед розкішних фоліантів своєї бібліотеки в Лаврі було подаровано О.О.Петровському з дарчим написом: «Моему молодому и дорогому сотруднику по Музею Украины Александру Александровичу Петровскому на добрую память и в знак сердечного расположения. П.Потоцкий 30.X.1932 г.»

Книги унікальної бібліотеки зберігаються нині в багатьох книгосховищах Києва, зокрема в Державній історичній бібліотеці України, в бібліотеках Державного музею українського образотворчого мистецтва та НМІУ, у відділі рідкісної книги ЦНБ ім. В.І.Вернадського, в бібліотеці Київської кіностудії ім. О.Довженка.

Один з перших у Росії військових статутів «Хитрости ратного строения пехотных людей» з монографією колекціонера (дві навхрест розміщені латинські літери *W*) потрапив до колекції стародруків у фонди НМІУ [9]. Книгу відомого просвітителя XVIII ст. Ф.Прокоповича «Первое учение отрокам...» (М., 1762) виявлено нами серед стародруків і рідкісних книг ЦДІА України [10].

Крім монограми власника бібліотеки, на книгах часто зустрічаються його екслібрис (овальної форми з написом у центрі: «Павель Платоновичъ Потоцкій. Екатеринг. пр. д. №8»), та штемпелі (рельєфні круглі, діаметром 11 мм; у середині одного з них напис «Павель Потоцкій» і дві невеликі (п'ятикінцева і шестикінцева) зірочки, в центрі другого штемпеля навхрест розміщені російські друковані літери П).

Нерідко на титульних сторінках фіолетовим

олівцем проставлено власником вартість книг у карбованцях та відмітки: рд, редк. (тобто, рідкісна книга) [11].

Історію побутування того чи іншого видання з бібліотеки П.Потоцького можна прослідкувати за штемпелями й екслібрисами інших зібрань та колекцій. Книгу «История и метод. Сочинение Александра Стронина» було придбано в антиквара-книжника В.Клочкова (мав лавку в Санкт-Петербурзі на Литейному проспекті, 55) [12]. На книзі «Путевые записи по многим российским губерниям 1820 г. статского советника Гавриила Геракова» поряд з монографією власника зберігся екслібрис: «BIBLIOTEKA WILANOWSKA» [13].

Після арешту (безпідставно звинувачений в антирадянській діяльності) і смерті Павла Платовича в Лук'янівській в'язниці Києва (серпень 1938 р.), бібліотеку, як і всю колекцію, було пограбовано, а на багатьох виданнях витерті або замальовані чорнилом його монограми, екслібриси. Ось чому важко виявити та атрибутивати книгу цієї безцінної бібліотеки.

Сподіваємося, що наша публікація буде першим кроком у пошуках бібліотеки Павла Потоцького та її реконструкції.

- 1 Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІА), ф.1196, оп.1, спр.123, арк. 10.
- 2 Журнал Императорского Русского военно-исторического общества. - 1913. - № 5. - С. 265.
- 3 ЦДІА, ф.1196, оп. 1, спр. 123, арк. 1- 151.
- 4 Шлов Ф.Г. Записки старого книжника. Мартынов П.Н. Полвека в мире книг. - М., - 1990. - С. 36.
- 5 Потоцкий П.П. Буквар Шевченка // Записки історично-філологічного відділу (Українська Академія наук). - 1927. -

Кн. 13 / 14. - С.144 - 146.

6 ЦДІА, ф. 2213, оп.1, спр.30, арк. 6 - 7

7 Там само, спр. 6, арк. 7 зв.

8 Державна історична бібліотека України, інв. № 63912.

9 НМІУ, Стд - 234.

10 ЦДІА, ф.739, оп.1, спр. 266.

11 Див.: бібліотека НМІУ, інв. № 12801.

12 Там само, інв. № 7979.

13 Там само, інв. № 13063.

420 років виходу в світ першої друкованої книги в Україні - «Апостол», виданої Іваном Федоровим у Львові.
Гравюра відомого українського графіка Василя Перевальського.